

Μετανάστευση και υποβάθμιση του αστικού κέντρου: Η περίπτωση της Αθήνας

ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΚΟΤΕΑ

*Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας,
Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*

Περίληψη

Το κείμενο που ακολουθεί αναφέρεται στην αστική ανάπτυξη και στον τρόπο που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους οι τρεις όψεις της: η δημογραφική, η λειτουργική και η μορφολογική. Χρησιμοποιείται ως μελέτη περίπτωσης η ανάπτυξη της πόλης της Αθήνας από την εποχή της ανακήρυξής της σε πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου μέχρι τις μέρες μας και εξετάζεται πως η μετανάστευση (δημογραφική όψη) και ο μετασχηματισμός της οικονομίας της πόλης (λειτουργική όψη), ο οποίος προκάλεσε τη μετανάστευση ή υπήρξε επακόλουθό αυτής, μετέβαλαν τον αστικό ιστό (μορφολογική όψη) της Αθήνας μέσω της κατανομής των κατοίκων της σε διαφορετικές οικιστικές περιοχές-συνοικίες ανάλογα με την κοινωνική τους τάξη.

1. Οι τρεις όψεις της αστικής ανάπτυξης

Η ανάπτυξη των πόλεων [αστική ανάπτυξη] έχει τρεις όψεις: α) τη μορφολογική, η οποία αφορά την κάθετη επέκτασή τους με την οικοδόμηση πολώροφων κτιρίων και την οριζόντια ανάπτυξή τους στον περιβάλλοντα χώρο, β) τη λειτουργική, η οποία αναφέρεται στην εξέλιξη των λειτουργιών τους, δηλαδή αφορά τα είδη των δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται μέσα στον

αστικό χώρο, και γ) τη δημογραφική, η οποία αφορά τις μεταβολές στον πληθυσμό τους.

Οι πληθυσμιακές/δημογραφικές μεταβολές των πόλεων οφείλονται κυρίως σε δύο παράγοντες: α) στη φυσική κίνηση του πληθυσμού τους, η οποία προκύπτει από τη διαφορά μεταξύ γεννήσεων και θανάτων και σχετίζεται μεταξύ άλλων και με τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαβιούν οι κάτοικοι στις συνοικίες των πόλεων, και β) στη μετανάστευση προς τις πόλεις (αστικοποίηση), της οποίας η προέλευση μπορεί να είναι είτε οι αγροτικές/αστικές περιοχές της χώρας στην οποία ανήκουν οι πόλεις (εσωτερική μετανάστευση) είτε οι αγροτικές/αστικές περιοχές άλλων κρατών (εξωτερική-διεθνής μετανάστευση).

Η εσωτερική μετανάστευση άλλοτε οφείλεται στην αύξηση των ευκαιριών για απασχόληση στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα (σύμπτωμα αστικής ευημερίας), η οποία προκαλεί την αντίστοιχη μείωση της απασχόλησης στη γεωργία και έχει ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη της υπαίθρου κι άλλοτε οφείλεται στις αντίξοες οικονομικές ή πολιτικές συνθήκες της υπαίθρου (σύμπτωμα απόγνωσης των πληθυσμών της), οι οποίες αναγκάζουν τους κατοίκους της να καταφύγουν στις πόλεις ως μετανάστες με την ελπίδα ότι θα βρουν εργασία και θα βελτιώσουν τη ζωή τους, δίχως όμως η ελπίδα τους αυτή να επιβεβαιώνεται πάντα.

Η εξωτερική-διεθνής μετανάστευση - όπως ακριβώς συμβαίνει και με την εσωτερική μετανάστευση - μπορεί να έχει οικονομικά αίτια, όπως είναι η ανεργία, το χαμηλό εισόδημα, η ευκαιρία για επαγγελματική εξέλιξη κ.ά. αλλά και κοινωνικά - πολιτικά αίτια, όπως είναι οι θρησκευτικοί και πολιτικοί διωγμοί, η διακριτική μεταχείριση σε βάρος διαφόρων κατηγοριών πληθυσμού και οι πόλεμοι.¹⁰²³

Οι τρεις όψεις της αστικής ανάπτυξης δεν είναι ανεξάρτητες αλλά συνδέονται μεταξύ τους και επηρεάζουν η μια την άλλη. Οι μεταβολές στον πληθυσμό των πόλεων (δημογραφική όψη), οι οποίες οφείλονται στην αύξηση του αριθμού των κατοίκων τους λόγω της αθρόας μετανάστευσης προς αυτές, επιδρούν στη μορφολογική ανάπτυξή τους, καθώς οι μετανάστες συσσωρεύονται και εμφανίζεται το πρόβλημα της στέγασής τους. Επίσης η μετανάστευση, ανεξάρτητα από την προέλευση του μεταναστευτικού ρεύματος (εσωτερική ή εξωτερική), επηρεάζει τη λειτουργική ανάπτυξη των πόλεων, αφού η διαρκής παρουσία μεγάλου αριθμού μεταναστών καθιστά αναγκαία την επαγγελματική τους αποκατάσταση.¹⁰²⁴ Μ' άλλα λόγια η αθρόα και διαρκής μετανάστευση προς τις πόλεις θέτει επιτακτικά το ζήτημα της αφομοίωσης των μεταναστών

1023. Βλ. Derruau, 1987: 471-552, Τσαούσης, 1979: 11-130, 247-290, Giddens, 2002: 613-651.

1024. Pinol, 2000: 101-154, 185-226.

στον αστικό χώρο ή της απομόνωσής τους (δημιουργία γκέττο) μ' ό,τι μπορεί να συνεπάγεται μια τέτοια εξέλιξη για την κοινωνική συνοχή και ειρήνη.

2. Τα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Αθήνα και οι μεταβολές στην οικιστική διάρθρωση του χώρου

Η δημογραφική ανάπτυξη της Αθήνας από την εποχή της ανακήρυξής της (1834) σε πρωτεύουσα πόλη του νεοσύστατου βασιλείου μέχρι σήμερα, όπως φαίνεται από τον Πίνακα 1, το κεφάλαιο μπορεί να διαιρεθεί στις εξής τέσσερις περιόδους: α) 1834-1922, β) 1922-1940, γ) 1940-1991, και δ) 1991-2011. Ο κυριότερος λόγος της μεταβολής του πληθυσμού της υπήρξε η συνεχώς διογκούμενη μετανάστευση. Κατά την πρώτη περίοδο (1834-1922), η οποία συμπίπτει με τη θεμελίωση του κράτους και τη δημιουργία της αντιπαραγωγικής και παρασιτικής πρωτεύουσάς του, τα αίτια της μετανάστευσης συνδέονται με την ανοικοδόμηση της πόλης και τη γρήγορη ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα της (δημόσια διοίκηση, υπηρεσίες, εμπόριο, τράπεζες, ελεύθερα επαγγέλματα).¹⁰²⁵ Η διαδικασία όμως της αστικοποίησης εντάθηκε μετά το ξέσπασμα της σταφιδικής κρίσης (1892). Οι σταφιδοκαλλιεργητές εγκατέλειψαν τον τόπο τους και συνέρρευσαν στην Αθήνα και τον Πειραιά με την ελπίδα ότι θα μεταναστεύσουν-αποδημήσουν στις Η.Π.Α.

Έτσι μέσα σε έντεκα χρόνια (1896-1907) η Αθήνα και ο Πειραιάς ανέβασαν τον αριθμό των κατοίκων τους από 180.000 σε 250.000, ενώ η αύξηση του πληθυσμού των υπόλοιπων πόλεων υστερούσε κατά πολύ, αφού από 306.000 έφτασε μόλις τους 340.000 κατοίκους. Οι παράλιες πόλεις του εξαγωγικού εμπορίου, που ανταγωνίζονταν μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα την πρωτεύουσα και το επίνειό της, παρήκμασαν ή έμειναν στάσιμες, καθώς η αυγή του νέου αιώνα τις βρήκε αποστερημένες από τις βασικές οικονομικές τους λειτουργίες.

Την ίδια περίοδο μια άλλη εξίσου σημαντική πηγή μετανάστευσης προς την πρωτεύουσα υπήρξαν οι πρόσφυγες που δημιούργησαν οι αλληπάλληλες κρίσεις του Ανατολικού Ζητήματος και οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913).

1025. Τσουκαλάς, 1992: 209-226.

Πίνακας 1: Η δημογραφική ανάπτυξη της Αθήνας

Έτος	Κάτοικοι Αθήνας
1856	30.969
1861	41.298
1870	44.510
1879	63.374
1889	107.251
1896	111.466
1907	167.479
1920	292.835
1928	384.731
1940	476.582
1951	555.484
1961	627.564
1971	867.023
1981	885.737
1991	772.072
2001	745.514
2011	664.046

Πηγή: ΕΣΥΕ, ΕΛΣΤΑΤ.

Το πρόβλημα της στέγασης των μεταναστών αρχικά αντιμετωπίστηκε με τη δημιουργία αυθαίρετων οικισμών, οι οποίοι δημιουργήθηκαν εκτός του αρχικού σχεδίου της πόλης (το οποίο περικλειόταν στο τρίγωνο που σχηματίζεται από τις οδούς Πειραιώς, Σταδίου και Ερμού κι ανάμεσα στις πλατείες Συντάγματος και Ομόνοιας). Συγκεκριμένα στα ανατολικά και βόρεια δημιουργήθηκαν το Κολωνάκι κι η Νεάπολη που ήταν περιοχές κατοικίας της αστικής τάξης.¹⁰²⁶ Στα βόρεια επίσης δημιουργήθηκε και η συνοικία του Προαστίου (τα μετέπειτα Εξάρχεια), το οποίο κατοικήθηκε από τους οικοδόμους που είχαν μεταναστεύσει από την Τήνο, την Άνδρο, την Κάρπαθο, τη Σκόπελο και τη Νάξο στην Αθήνα για να εργαστούν στην ανέγερση των Ανακτόρων, του Πανεπιστημίου, του Οφθαλμιατρείου και άλλων μεγάλων και μικρότερων κτιρίων. Την ίδια περίοδο οι φτωχοί οικοδόμοι από την Ανάφη απέκτησαν τις δικές τους αυθαίρετες κατοικίες στους πρόποδες του Ιερού Λόφου της Ακρό-

1026. Καϊροφύλας, 2002.

πόλης, δημιουργώντας τα λεγόμενα Αναφιώτικα. Τέλος η ολιγάριθμη εργατική τάξη κατοίκησε στους δικούς της αυθαίρετους συνοικισμούς στα δυτικά της πόλης, στο Γκάζι, στο Θησείο και στο Μεταξουργείο.

Παρά την κρατική ανοχή στην αυθαίρετη δόμηση κατοικιών εκτός του σχεδίου της πόλης, τα εργατικά στρώματα και η μικροαστική τάξη αντιμετώπισαν έντονο πρόβλημα στέγασης κατά την περίοδο 1909-1922. Ο υπουργός των Εσωτερικών εισηγήθηκε στη βουλή να απαγορευθεί «επί μίαν τουλάχιστον δεκαπενταετίαν η επέκτασις του σχεδίου Αθηνών», επειδή «η πόλις είναι αδύνατον να διοικηθή».¹⁰²⁷ Η αδυναμία οικιστικής επέκτασης διαφοροποίησε τα κοινωνικά στρώματα της Αθήνας με βάση τη χωροθέτηση της κατοικίας τους, την πυκνότητα, τις συνθήκες κατοικίας και την ιδιοκτησία της (κοινωνικός διαχωρισμός).¹⁰²⁸

Τα εργατικά και λαϊκά στρώματα κατοικούσαν κυρίως δυτικά του κέντρου της πόλης (στο Γκαζοχώρι, στους Αγίους Ασωμάτων, στου Ψυρή, στο Μεταξουργείο), δηλαδή σε περιοχές οι οποίες εξαιτίας της πυκνότητας και των συνθηκών κατοικίας ήταν οικιστικά υποβαθμισμένες σε σημείο που το Γκάζι π.χ. να έχει τη φήμη επικίνδυνης συνοικίας, εστίας ασθενειών και εγκληματικότητας. Και βέβαια τις άθλιες συνθήκες κατοίκησης συμπλήρωνε η ακτημοσύνη αυτών των στρωμάτων. Φτωχοί εργαζόμενοι όμως κατοικούσαν και πίσω από μεσοαστικές συνοικίες στα βόρεια και στο κέντρο της πόλης, όπου ζούσαν επίσης στοιβαγμένοι σε άθλιες γειτονιές χωρίς καμία υποδομή.

Αντίθετα τα μεσαία και ανώτερα στρώματα κατοικούσαν στο κέντρο της πόλης (γύρω από τα Ανάκτορα) και στις περιοχές ανατολικά του Λυκαβηττού (Ευαγγελισμός, Κολωνάκι), οι οποίες δεν ήταν τόσο πυκνοκατοικημένες όσο οι υπόλοιπες γειτονιές, και πάντως, ζούσαν σε ευρύτερες ιδιόκτητες κατοικίες.

Κατά τη δεύτερη περίοδο (1922-1940), η οποία συμπίπτει με την περίοδο του μεσοπολέμου, η Αθήνα υποδέχθηκε τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής: ο αριθμός τους έφτασε τα 129.380 άτομα και αποτελούσε το 28,1% των κατοίκων της. Ενώ στον Πειραιά είχαν εγκατασταθεί 101.185 πρόσφυγες και στη Θεσσαλονίκη 117.041, αριθμοί οι οποίοι εκφρασμένοι σε ποσοστιαία αναλογία προσφύγων/κατοίκων ήταν 40,2% και 47,8% αντίστοιχα.

Ταυτόχρονα συνεχίστηκε η ροή εσωτερικών μεταναστών από τις φτωχότερες επαρχιακές πόλεις προς την Αθήνα με σκοπό την αναζήτηση καλύτερων προοπτικών εργασίας και διαβίωσης, καθώς η υπερατλαντική μετανάστευση-αποδημία είχε σχεδόν σταματήσει μετά τους περιορισμούς που είχαν επιβάλει οι Η.Π.Α. από το 1920.

1027. Λεοντίδου, 1989: 131-132.

1028. Pinol, 2000: 233-237.

Τους πρώτους μήνες οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην κυριολεξία όπου υπήρχε κενός χώρος σύμφωνα με τις παρακάτω μαρτυρίες:

- «Έμενε κόσμος εκεί στα βαγόνια των σιδηροδρόμων. Έμενε εκεί που είχε καμιά αποθήκη εγκαταλειμμένη. Τσαντήρια κάνανε».
- Στο μεγάλο θέατρο της Αθήνας στεγάζεται μια οικογένεια σε κάθε θεωρείο, στους διαδρόμους και στη σκηνή εκατοντάδες. Είναι λυπηρό το θέαμα των γυναικών που μαγειρεύουν σε φουφούδες κι απλώνουν τα κουρέλια της μπουγάδας τους από το ένα θεωρείο στο άλλο».
- «Στις εκκλησίες, αρωματισμένες από λιβάνι, στο απαλό φως των κεριών, μπορούσε κανείς να διακρίνει σειρές από αχυρένια στρώματα κάτω από τις εικόνες».¹⁰²⁹

Ενώ χρησιμοποιήθηκε και το μέτρο της επίταξης ιδιόκτητων κατοικιών και της υποχρεωτικής συγκατοίκησης σε ακίνητα που κρήθηκαν σχετικά ευρύχωρα.¹⁰³⁰

Στη συνέχεια οι φορείς που ανέλαβαν την αστική αποκατάσταση των προσφύγων (το Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων - ΤΠΠ και η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων - ΕΑΠ) αποφάσισαν να μην οικοδομήσουν κατοικίες μέσα στην πόλη, αλλά να δημιουργήσουν δορυφορικούς συνοικισμούς στις παρυφές της Αθήνας και του Πειραιά. Έτσι δημιουργήθηκαν οι τρεις πρώτοι προσφυγικοί συνοικισμοί που απείχαν τουλάχιστον 4 χιλιόμετρα από την Αθήνα: η Νέα Ιωνία, η Καισαριανή και ο Βύρωνας.

Οι πρόσφυγες κατοίκησαν σε μονώροφες ή διώροφες κατοικίες, ενώ κτίστηκαν και λίγες «προσφυγικές πολυκατοικίες» (Ν.Δ. 19/3/1927) στις περιοχές της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και του Ερυθρού Σταυρού, στην Καισαριανή και στο Δουργούτι (Νέος Κόσμος).

Ωστόσο υπήρχαν και πρόσφυγες που δεν συμμετείχαν στο πρόγραμμα της ΕΑΠ, γιατί δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να αναλάβουν το χρέος της σταδιακής αποπληρωμής των κατοικιών που παραχωρούσε η Επιτροπή. Για τον λόγο αυτό αγόρασαν μικρά και μη οικοδομήσιμα αγροτεμάχια (εκτός σχεδίου πόλης) στα οποία οικοδόμησαν με δική τους προσωπική εργασία τις μικρές αλλά ιδιόκτητες κατοικίες τους. Στην ίδια λύση κατέφυγαν και οι φτωχοί εσωτερικοί μετανάστες.

Το μέγεθος της παράνομης αυτοστέγασης (διευκρινίζεται ότι η παρανομία αφορούσε την αλλαγή στη χρήση της γης κι όχι την παράνομη κατάληψή της και την αμφισβήτηση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας) προκύπτει από το γεγονός ότι η ΕΑΠ το 1930 είχε αποκαταστήσει το 19,4% των προσφύγων που ζούσαν στην Αθήνα και το 62,86% όσων ζούσαν σε άλλες περιοχές της Ελλά-

1029. Λεοντίδου, 1989: 154.

1030. Γκιζελή, 1984: 129-132.

δας. Το 37,2% των προσφυγικών οικογενειών της πρωτεύουσας είχαν αγοράσει ή νοικιάσει τα σπίτια που κατοικούσαν και το 26,5% είχαν κτίσει μόνες τα σπίτια τους (κατοικίες, χαμόσπιτα, τρώγλες).

Οι ανώτερες τάξεις αυτο-απομονώθηκαν συνεχίζοντας να κατοικούν στις αποκλειστικά δικές τους συνοικίες: στα ανατολικά του κέντρου της Αθήνας, κοντά στα Ανάκτορα και ανάμεσα σε προεσβείες, κυβερνητικά κτίρια, γραφεία, ξενοδοχεία, ακριβά καταστήματα και νοσοκομεία. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλαν: α) η δυνατότητα οικοδόμησης πολυώροφων κτιρίων που δημιουργήθηκε μετά την εμφάνιση της νέας τεχνολογίας του οπλισμένου σκυροδέματος, και β) η ψήφιση του νόμου 3741/1919 «περί της ιδιοκτησίας κατ' ορόφους». Έτσι οικοδομήθηκαν οι «αστικές πολυκατοικίες», οι οποίες στέγασαν τα ανώτερα και τα μεσαία στρώματα της αστικής τάξης (κάθετη επέκταση στον αστικό χώρο).

Η αστική πολυκατοικία χωροθετήθηκε στο νοητό άξονα που σχηματίζεται από τις οδούς Βασιλέως Κωνσταντίνου, Βασιλίσσης Σοφίας, Πανεπιστημίου και Πατησίων, ξεκινά από τον «Ευαγγελισμό» και καταλήγει στην πλατεία Κολιάτσου. Η περιοχή αυτή περιλαμβάνει το Κολωνάκι, την κεντρική περιοχή της πόλης γύρω και μεταξύ των πλατειών Συντάγματος, Κλαυθμώνος και Ομόνοιας και τις δύο πλευρές της οδού Πατησίων μέχρι την πλατεία Κολιάτσου.¹⁰³¹

Επίσης η μεγαλοαστική τάξη δημιούργησε προς τα βορειοανατολικά του κέντρου της Αθήνας τα δικά της προάστια αποκλειστικής κατοικίας (τις λεγόμενες κηπουπόλεις ή πόλεις-υπνωτήρια) στο Ψυχικό, τη Φιλοθέη, την Εκάλη και την Κηφισιά. Παρόμοιο προάστιο δημιούργησαν στη Νέα Σμύρνη τα μεσοαστικά στρώματα των προσφύγων.

Συμπερασματικά λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι κατά το μεσοπόλεμο οι κεντρικές περιοχές της Αθήνας (βόρεια και ανατολικά) συνέχισαν να είναι προνομιακός χώρος κατοικίας των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων του γηγενούς πληθυσμού.

Οι πρόσφυγες και τα κατώτερα στρώματα των γηγενών κατοίκησαν στις παρυφές της πόλης εξαιτίας της στεγαστικής πολιτικής του ΤΠΠ και της ΕΑΠ αλλά και της παράνομης αυτοστέγασης που την ακολούθησε. Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης ήταν η δημιουργία προαστίων γύρω από την Αθήνα (και τον Πειραιά).

Τέλος, δεν πρέπει να παραλείψουμε να αναφερθούμε στα έργα υποδομής που πραγματοποιήθηκαν από ξένες εταιρίες και έλυσαν τα σημαντικά προβλήματα που δημιούργησε η συσσώρευση τόσο πληθυσμού στο Λεκανοπέδιο:

▶ Σύμβαση με τον αγγλικό όμιλο Power and Traction (1925) για την παρα-

1031. Μαρμαράς, 1990: 113.

γωγή και διανομή ηλεκτρικού ρεύματος σε μια ακτίνα 20 χιλιομέτρων από την πλατεία Ομόνοιας και για περίοδο 60 χρόνια.

- ▶ Επίσης, στην ίδια εταιρεία παραχωρήθηκε το δικαίωμα εκμετάλλευσης του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου Αθηνών-Πειραιώς, η κατασκευή νέου κεντρικού σταθμού στην Ομόνοια και η δημιουργία τροχιόδρομων (τραμ) και αστικών λεωφορειακών γραμμών.
- ▶ Η γερμανική εταιρεία Siemens and Halske ανέλαβε την εγκατάσταση και εκμετάλλευση των τηλεπικοινωνιών της χώρας (1930).
- ▶ Η υδροδότηση της Αθήνας ανατέθηκε στην αμερικάνικη εταιρεία Ulen, η οποία κατασκεύασε το φράγμα και τη λίμνη του Μαραθώνα (1929).

Η αναφορά στις αλλαγές που υπέστη το οικιστικό δίκτυο της Αθήνας κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου ολοκληρώνεται με την παράθεση των λόγων εξαιτίας των οποίων αφενός επιλέχθηκε η λύση της δημιουργίας ξεχωριστών συνοικισμών κι αφετέρου το κράτος ανέχθηκε την παράνομη αυτοστέγαση.

Η εγκατάσταση των προσφύγων σε ξεχωριστούς συνοικισμούς αποσκοπούσε:

1. Στην αποσυμφόρηση της πόλης που ήταν ήδη πυκνοκατοικημένη πριν την άφιξη των προσφύγων.
2. Στην αποφυγή εντάσεων και συγκρούσεων ανάμεσα στους γηγενείς και τους πρόσφυγες καθώς εκείνη την εποχή ήταν έντονη η πολιτική διαμάχη μεταξύ των βενιζελικών (οι οποίοι υποστηρίζονταν από τους πρόσφυγες) και των αντιβενιζελικών (που είχαν την υποστήριξη των γηγενών).
3. Στην επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις βιομηχανικές επιχειρήσεις που εγκαταστάθηκαν κοντά στις προσφυγικές συνοικίες για να εκμεταλλευτούν το άφθονο εργατικό δυναμικό που πρόσφεραν. Με αποτέλεσμα γύρω από τον παραδοσιακό βιομηχανικό άξονα, ο οποίος εκτεινόταν από το λιμάνι του Πειραιά μέχρι τις δυτικές παρυφές της Αθήνας (κατά μήκος της οδού και του σιδηρόδρομου Αθηνών-Πειραιώς) να δημιουργηθούν τα εργατικά προάστια του Πειραιά: η Κοκκινιά-Νίκαια, η Δραπετσώνα, το Κερατσίνι. Αυτά περιτριγυρίστηκαν από νέες βιομηχανίες που έφταναν στο Σκαρामαγκά και το Πέραμα στα δυτικά, στο Ρέντη και τον Ταύρο στα ανατολικά.

Ενώ η ανοχή στην παράνομη αυτοστέγαση χρησιμοποιήθηκε μαζί με α) τη διόγκωση της άτυπης οικονομίας [δηλαδή του πολλαπλασιασμού του αριθμού των μικρών βιομηχανικών μονάδων (με λιγότερους από 5 εργατές) και της αύξησης των αυτοαπασχολούμενων-μικροεπαγγελματιών, μικροεργολάβων και μικροκεφαλαιούχων] και β) την καθιέρωση της «εκ περιτροπής εργασίας», ως μέσου κοινωνικής ενσωμάτωσης-αφομοίωσης των προσφυγικών και των ερ-

γατικών στρωμάτων σε μια περίοδο κατά την οποία η ανεργία μεγάλωνε καθημερινά και το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα αναπτυσσόταν.

Κατά την τρίτη περίοδο (1940-1991), η οποία περιλαμβάνει τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τον Εμφύλιο, την απριλιανή Δικτατορία και τη Μεταπολίτευση, το μεταναστευτικό ρεύμα προς την πρωτεύουσα εξελίχθηκε ως εξής:

- ▶ Δεκαετία του 1950: κατάρρευση του αγροτικού χώρου και έντονη εσωτερική μετανάστευση προς την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη.
- ▶ Δεκαετία του 1960: ταυτόχρονη εσωτερική μετανάστευση και αποδημία (κυρίως προς την πρώην Δυτική Γερμανία).
- ▶ Δεκαετία του 1970: παλιννόστηση μεταναστών και αύξηση πληθυσμού επαρχιακών αστικών κέντρων.
- ▶ Δεκαετία του 1980: τάσεις φυγής από τα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα-Θεσσαλονίκη) προς τα επαρχιακά κέντρα και τα κοντινά προάστια.¹⁰³²

Τα αίτια της μετανάστευσης προς την Αθήνα στη δεκαετία του 1950 υπήρξαν ο εμφύλιος πόλεμος και η κατάρρευση του αγροτικού χώρου που τη συνόδευσε, ενώ το γεγονός που διατήρησε τη μεταναστευτική ροή προς την πρωτεύουσα τις επόμενες δεκαετίες ήταν η έναρξη της εκβιομηχάνισης στα τέλη της δεκαετίας του 1950 κι οι υψηλοί ρυθμοί της βιομηχανικής παραγωγής κατά την περίοδο 1960-1970. Ωστόσο η βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας δεν απέτρεψε την αποδημία κυρίως προς την πρώην Δυτική Γερμανία.

Στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 εμφανίστηκαν αντίθετες μεταναστευτικές ροές. Η κρίση των ευρωπαϊκών οικονομιών (ως επακόλουθο των πετρελαϊκών κρίσεων του 1973 και του 1979) έγινε η αιτία για την παλιννόστηση μεταναστών. Η επιστροφή μεταναστών στη χώρα συνοδεύτηκε από την αύξηση του πληθυσμού των επαρχιακών κέντρων της. Η τουριστική ανάπτυξη στα μέσα της δεκαετίας του 1960 και η κάμψη του κλάδου των κατασκευών (οικοδομής) οδήγησαν τους παλιννοστούντες μετανάστες αλλά και κάποιους από τους κατοίκους της Αθήνας προς την επαρχία.

Στη δεκαετία του 1980, η οικονομική δυσπραγία που προκάλεσε το φαινόμενο του στασιμο-πληθωρισμού (ανεργία και άνοδος των τιμών ταυτόχρονα), η ενίσχυση της διαδικασίας αποβιομηχάνισης της Αθήνας και η ταυτόχρονη τριτογενοποίησή της (υπενθυμίζουμε τον αντιπαραγωγικό χαρακτήρα που είχε η οικονομία της πρωτεύουσας κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα κι απέβαλε με την εκβιομηχάνιση της από τις αρχές του 20ού αιώνα) καθώς και η επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης (στεγάση, εργασία, αναψυχή) λόγω της ατμοσφαιρικής μόλυνσης, της ηχορύπανσης, του κυκλοφοριακού χάους, της έλλει-

1032. Τα στοιχεία της τρίτης περιόδου αντλήθηκαν από το βιβλίο της Νικολαΐδου, 1993: 118-140.

ψης ελεύθερων χώρων και πρασίνου και των μικρών διαμερισμάτων επέτειναν τις τάσεις φυγής των κατοίκων τόσο της Αθήνας όσο και της Θεσσαλονίκης προς τα επαρχιακά κέντρα και τα κοντινά προάστια, στα οποία μεταφέρθηκε μέρος της εμπορικής κίνησης εξαιτίας της οικοδόμησης εμπορικών κέντρων.

Οι μεταβολές που επήλθαν στο οικιστικό χώρο της Αθήνας κατά την τρίτη περίοδο σχετίζονται με την αυξημένη οικοδομική δραστηριότητα. Την περίοδο 1955-1964 η οικοδομική δραστηριότητα δεκαπλασιάστηκε σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, γεγονός αναμενόμενο αφού η χώρα έπρεπε να ανοικοδομηθεί μετά τις υλικές καταστροφές που είχαν προκαλέσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εμφύλιος. Στην Αθήνα κτίστηκε το 45,7% του συνόλου των νέων οικοδομών της χώρας.

Την περίοδο 1960-1965, το ποσοστό των νέων οικοδομών που απέκτησε η πρωτεύουσα ανήλθε στο 50% επί του συνόλου, και την περίοδο 1965-1972, η αναλογία υποχώρησε στο 42%.

Το γεγονός που συνέβαλε στη ραγδαία ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας ήταν το σύστημα της «αντιπαροχής» που οδήγησε στην κατεδάφιση πολλών νεοκλασικών κατοικιών και στην αντικατάστασή τους από πολυκατοικίες σε συνδυασμό με την αύξηση των συντελεστών δόμησης από την αприλιανή Δικτατορία.

Η οικοδομική όμως δραστηριότητα δεν συνοδεύτηκε από την κατασκευή έργων υποδομής: δίκτυα αποχέτευσης, υδροδότησης, ηλεκτροδότησης, τηλεπικοινωνιών, ενώ παράλληλα συνεχίστηκε και η αυθαίρετη οικοδόμηση με αποτέλεσμα να παγιωθεί ο διαχωρισμός των κατοικιών σε νόμιμες και παράνομες. Έτσι, δημιουργήθηκαν αυθαίρετοι (εκτός σχεδίου πόλης) οικισμοί όπως στο Καματερό, την Κηπούπολη, τα Λιόσια.

Η ανοχή της αυθαίρετης δόμησης η οποία δεν περιορίστηκε στην οικοδόμηση κατοικιών εκτός σχεδίου πόλης, αλλά πήρε και τη μορφή της καταπάτησης δημόσιας γης λόγω της έλλειψης κτηματολογίου, συνέβαλε όπως και στις δύο προηγούμενες περιόδους, στη γρήγορη αφομοίωση στον χώρο της πόλης των μεταναστών που αδυνατούσαν να αγοράσουν ή να νοικιάσουν κατοικία.

Ωστόσο, η μακρόχρονη ανοχή του κράτους στην αυθαίρετη δόμηση οδήγησε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 σε μια νέα εξέλιξη: τα μικροαστικά και τα αστικά στρώματα άρχισαν να επενδύουν πλέον στην οικοδόμηση αυθαίρετης παραθεριστικής κατοικίας στις παραθαλάσσιες ζώνες που βρίσκονταν γύρω από την Αθήνα.

Οι μετανάστες που έφτασαν στην πρωτεύουσα στις δεκαετίες του 1950, του 1960 και του 1970 εγκαταστάθηκαν βόρεια και δυτικά του κέντρου της Αθήνας (γύρω από την πλατεία της Ομόνοιας), δηλαδή εκεί που ήταν συγκεντρωμένη η μεταποίηση και το μικρεμπόριο, τα οποία απευθύνονταν στους

κατοίκους των δυτικών περιοχών, και στα κοντινά προάστια της Αθήνας (Καισαριανή, Βύρωνα, Δάφνη, Ν. Ιωνία, Νέα Φιλαδέλφεια) και του Πειραιά (Νίκαια, Κερατσίνι, Κορυδαλλός, Πέραμα, Δραπετσώνα).

Στα ανατολικά του κέντρου (γύρω από την πλατεία του Συντάγματος) συγκεντρώθηκαν οι δραστηριότητες του τριτογενούς τομέα (δημόσιες υπηρεσίες, γραφεία, εμπόριο, τράπεζες), οι οποίες απευθύνονταν στη μικροαστική και την αστική τάξη, η οποία συνέχισε να κατοικεί στο Κολωνάκι, στις υπώρειες του λόφου του Λυκαβηττού και στα κοντινά προάστια του Ψυχικού και της Φιλοθέης.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η κατοικία της αστικής τάξης έχει επεκταθεί από τα δυτικά προς τα βορειοανατολικά του Λεκανοπεδίου και η κατοικία της μεσοαστικής και της εργατικής στα δυτικά και βορειοδυτικά.

Το σημαντικότερο γεγονός είναι ότι στα τέλη της περιόδου η φυγή από την πόλη εντάθηκε και όπως έδειξε έρευνα της ΔΕΠΟΣ (Δημόσια Επιχείρηση Πολεοδομίας και Στέγασης), στα τέλη της δεκαετίας του 1980 το 6,2% των κατοίκων της Αθήνας προτιμούσε τη διαμονή στο κέντρο, το 47,4% προτιμούσε τα κοντινά προάστια, το 38,1% τα απομακρυσμένα και το 8,4% επιθυμούσε να εγκατασταθεί αλλού.¹⁰³³

Η τέταρτη περίοδος (1991-2011) χαρακτηρίζεται από ένα πρωτοφανές για την περίπτωση της Ελλάδας και της Αθήνας γεγονός, την αθρόα μετανάστευση από το εξωτερικό (μετοικία)¹⁰³⁴ πληθυσμών οι οποίοι ανήκουν σε διαφορετικές εθνότητες και φυλές. Στη δεκαετία του 1990 η αιτία της ροής αυτής ήταν η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων στα κράτη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, των Βαλκανίων και στη Σοβιετική Ένωση, αλλά κατά τις επομένους δεκαετίες των αρχών του 21ου αιώνα άρχισαν να συρρέουν στην Ελλάδα μετανάστες και από περιοχές που δεν ανήκουν στην Ευρώπη: από τις μουσουλμανικές χώρες της Βόρειας και Δυτικής Αφρικής, της Μέσης Ανατολής και της Νότιας Ασίας, ως επακόλουθο της οικονομικής και πολιτικής κρίσης που πλήττει αυτές τις περιοχές.

Οι μέτοικοι (μετανάστες από το εξωτερικό) των δύο πρώτων δεκαετιών του 21ου αιώνα χρησιμοποιούν την Ελλάδα ως πέρασμα, καθώς ο τελικός προορισμός τους είναι οι χώρες της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης. Ωστόσο επειδή η είσοδος τους στην Ελλάδα είναι λαθραία, η ευρωπαϊκή νομοθεσία απαγορεύει την προώθησή τους στις χώρες αυτές.

Το ελληνικό κράτος αναγνωρίζοντας τα αίτια που προκάλεσαν τη φυγή των κατοίκων της Αθήνας προς τα επαρχιακά κέντρα και τα κοντινά προ-

1033. Βλ. Νικολαΐδου, 1993: 140, 159.

1034. Βλ. Τσαούσης, 1979: 112-113.

άστια από τη δεκαετία του 1980 κι έπειτα, αποφάσισε να δημιουργήσει την κατάλληλη νομοθεσία για τη «χωροταξική και πολεοδομική οργάνωση της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας (Ν. Αττικής και Μακρόνησος, εκτός από τα Κύθηρα) στα πλαίσια των πενταετών προγραμμάτων οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης».¹⁰³⁵ Το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας (ΡΣΑ), όπως ονομάστηκε ο νόμος αυτός, περιλάμβανε γενικότερους και ειδικότερους στόχους από τους οποίους προκύπτουν τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η σύγχρονη πόλη της Αθήνας.

Στους γενικότερους στόχους ανήκαν:

- 1) Η ανάδειξη της ιστορικής φυσιογνωμίας της Αθήνας και η αναβάθμιση της κεντρικής περιοχής της.
- 2) Η βελτίωση της ποιότητας ζωής για όλους τους κατοίκους της και η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος.
- 3) Η εξισορρόπηση των κοινωνικών ανισοτήτων από περιοχή σε περιοχή.
- 4) Η διεύρυνση των επιλογών κατοικίας και εργασίας, αναψυχής και ψυχαγωγίας σε κάθε περιοχή της πρωτεύουσας.
- 5) Η ποιοτική αναβάθμιση κάθε γειτονιάς και η προστασία των περιοχών κατοικίας από ογληρές λειτουργίες και χρήσεις.

Ενώ οι ειδικότεροι στόχοι αφορούσαν:

- 1) Τη σταθεροποίηση του πληθυσμού της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας με απώτερη προοπτική τη μείωσή του.
- 2) Την ανάσχεση της διόγκωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων στην πρωτεύουσα με λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων για προσανατολισμό των δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων στην περιφέρεια της χώρας κατά προτεραιότητα.
- 3) Την ανάδειξη της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας ως εθνικού κέντρου επιτελικών λειτουργιών διακυβέρνησης, με αποκέντρωση προς την περιφέρεια της χώρας των υπηρεσιών που δεν είναι επιτελικού επιπέδου ή δεν εξυπηρετούν την ίδια την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας.¹⁰³⁶

Η ανάληψη της διοργάνωσης των πρώτων Ολυμπιακών αγώνων της νέας χιλιετίας στην Αθήνα το 2004 χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο για την επίτευξη των στόχων που είχαν ορισθεί από ΡΣΑ, επειδή στα έργα που επρόκειτο να γίνουν για να προετοιμάσουν την πόλη για την υποδοχή του παγκόσμιου αθλητικού γεγονότος περιλαμβάνονταν και η κατασκευή έργων υποδομής τα οποία είχαν προγραμματιστεί πριν την ανάληψη των αγώνων, αλλά επισπεύ-

1035. Νόμος 1515/18.2.1985 (ΦΕΚ Α', Αρ. 18). «Ρυθμιστικό σχέδιο και πρόγραμμα προστασίας του περιβάλλοντος της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας».

1036. Βλ. ό.π.

θηκαν (Αττική οδός, μετρό) ή αναφέρονταν στον Φάκελο της Υποστήριξης της ελληνικής υποψηφιότητας (τραμ). Επίσης προγραμματίστηκαν αναπλάσεις και παρεμβάσεις οι οποίες θα βελτιώναν την εικόνα της πόλης για τους τουρίστες και την καθημερινότητα των κατοίκων της.¹⁰³⁷

Στο πλαίσιο της ανάπλασης του αστικού ιστού έγινε η ανάπλαση της πλατείας της Ομόνοιας, του Κουμουνδούρου, του Μοναστηρακίου και του Συντάγματος και η πεζοδρομηση και ενοποίηση των οδών Διονυσίου Αρεοπαγίτου, Αποστόλου Παύλου και μέρους της οδού Ερμού σε μια συνολική πορεία που έγινε γνωστή ως «ο μεγάλος περίπατος».¹⁰³⁸

Τελικά ο στόχος της αστικής ανασυγκρότησης απέτυχε, επειδή η κατασκευή των Ολυμπιακών Έργων οδήγησε σε αλλαγές του ΡΣΑ,¹⁰³⁹ οι οποίες επέτρεψαν την οικοδόμηση κενών χώρων κι έτσι η αναλογία πρασίνου/κατοίκου ανά τετραγωνικό μέτρο δεν αυξήθηκε στο 4,5 όπως προβλεπόταν αλλά μειώθηκε από το 2,55 στο 2. Ούτε όμως και το κυκλοφοριακό πρόβλημα λύθηκε μετά την κατασκευή των μέσων σταθερής τροχιάς (μετρό, τραμ).

Επιπλέον, οι συνθήκες διαβίωσης χειροτέρευσαν μετά το 2004 όπως παραδέχθηκε με το πόρισμα της η «Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Προστασίας Περιβάλλοντος» της Βουλής στις 29 Μαρτίου του 2010, το οποίο φέρει τον τίτλο: «Ένα σχέδιο για το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας».¹⁰⁴⁰

Η Επιτροπή στο πόρισμα της αναφέρει ότι: «η υποβάθμιση αφορά στον παραμελημένο κτιριακό ιστό, στη δραματική έλλειψη ελεύθερων χώρων, στα υψηλά επίπεδα αέριας ρύπανσης και ηχορύπανσης, στην υπερβολική συγκέντρωση καταστημάτων υγειονομικού ενδιαφέροντος («βιομηχανία διασκέδασης»), στην απομάκρυνση δημόσιων υπηρεσιών, στη μείωση της νόμιμης επιχειρηματικής δραστηριότητας και στην αύξηση του παρεμπορίου, στις αλλαγές χρήσεων γης που οδηγούν σε αισθητική και κοινωνική υποβάθμιση, στην αυξημένη συγκέντρωση μεταναστών χωρίς όμως τις αντίστοιχες υποδομές ή τα αναγκαία μέσα ενσωμάτωσης, στην αυξημένη παραβατικότητα, κ.ά.».

Και συμπεραίνει πως: «είναι προφανές ότι η αναβάθμιση του Ιστορικού Κέντρου της Αθήνας δεν επιλύεται με επιχειρήσεις «σκούπα» αλλά μέσα από μια οργανωμένη και σε βάθος χρόνου παρέμβαση που θα αντιμετωπίσει πολε-

1037. Βλ. Νόμος 2730/25.6.1999 (ΦΕΚ Α΄ Αρ. 130). «Σχεδιασμός, ολοκληρωμένη ανάπτυξη και εκτέλεση Ολυμπιακών Έργων και άλλες διατάξεις».

1038. Βλ. πρόγραμμα ανώνυμης εταιρείας για την Ενοποίηση των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας (ΕΑΧΑ), ΦΕΚ 909/15.10.1997 και ΤΕΕ, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.culture2000.tee.gr/ATHENS/GREEK/BUILDINGS/BUILD_TEXTS/B180_t.html.

1039. Νόμος 2947/9.10.2001 (ΦΕΚ Α΄ Αρ. 228). «Θέματα Ολυμπιακής Φιλοξενίας, Έργων Ολυμπιακής Υποδομής και άλλες διατάξεις».

1040. Βλ. Βουλή, Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Προστασίας Περιβάλλοντος, 2010.

οδομικά, αρχιτεκτονικά, περιβαλλοντικά, κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα. Ουσιαστικά μέσα από ένα «Κοινωνικό, Οικονομικό και Περιβαλλοντικό Ξενοκράτη».

Για όλους τους παραπάνω λόγους κατέληξε στην εκπόνηση ενός ενιαίου σχεδίου ανασυγκρότησης του Ιστορικού Κέντρου της Αθήνας, το οποίο: «διακρίνεται σε οκτώ (8) άξονες που λειτουργούν συμπληρωματικά και εξειδικεύονται σε επιμέρους δράσεις».

[...] Άξονας 1. Πολεοδομική ανασυγκρότηση

- Επανακατοίκηση του Κέντρου
- Ποιοτική αναβάθμιση αστικού περιβάλλοντος
- Ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων

Άξονας 2. Οικονομική μεγέθυνση

Άξονας 3. Κοινωνική συνοχή

Άξονας 4. Περιβαλλοντική εξυγίανση

Άξονας 5. Πολιτιστική καθιέρωση

Άξονας 6. Θεσμική αναβάθμιση

Άξονας 7. Χρηματοδότηση

Άξονας 8. Σύστημα παρακολούθησης (εννοείται: υλοποίησης του σχεδίου)».

Τέλος, στο σχέδιο για ανασυγκρότηση του Ιστορικού Κέντρου της Αθήνας εντάσσεται και ο ευρωπαϊκός αρχιτεκτονικός διαγωνισμός που χρηματοδοτήθηκε και προκηρύχθηκε από το Ίδρυμα Ωνάση το 2012 με τον εύγλωττο τίτλο: «Rethink Athens»¹⁰⁴¹ σε μια προσπάθεια συνεργασίας του Δημόσιου με τον Ιδιωτικό τομέα. Ο σκοπός αυτής της κίνησης ήταν η ανασυγκρότηση του κέντρου της Αθήνας μέχρι το 2016 με κύριο έργο την πεζοδρομική της οδού Πανεπιστημίου, καθώς και η ανάπλαση του Φαληρικού Δέλτα ως συμπλήρωμα των έργων που γίνονται στην περιοχή του πρώην Ιπποδρόμου από το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος και θα ολοκληρωθούν το 2016.¹⁰⁴²

Δυστυχώς η ένταξη των έργων του «Rethink Athens» στο νέο πρόγραμμα ΕΣΠΑ 2014-2020 απορρίφθηκε, γιατί δεν θεωρήθηκαν αναπτυξιακά από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κι επομένως είναι αβέβαιη η πραγματοποίησή τους χωρίς την ευρωπαϊκή χρηματοδότηση.

1041. Βλ. Onassis, Κοινοφελές Ίδρυμα.

1042. Βλ. Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος.

Βιβλιογραφία και διαδικτυακές πηγές

- Βουλή των Ελλήνων, Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Προστασίας Περιβάλλοντος (29 Μαρτίου 2010). Ανασυγκρότηση των πόλεων - Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας. Πόρισμα: Ένα Σχέδιο για το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας (<http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2010/12/anakoinwsi-epitropis-perivallontos.pdf>).
- Γκιζελή, Δ.Β. (1984). Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα, 1920-1930, Επικαιρότητα, Αθήνα.
- Derruau, M. (1961/1987). Ανθρωπογεωγραφία, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Giddens, A. (1989/2002). Κοινωνιολογία, Gutenberg, Αθήνα.
- Καιροφύλας, Γ. (2002). Η ωραία Νεάπολις και τα παρεξηγημένα Εξάρχεια, Φιλιππότης, Αθήνα.
- Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος (<http://www.snfcc.org/about-the-snfcc/vision/?lang=el>).
- Λεοντίδου, Λ. (1989). Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1989.
- Μαρμαράς, Μ. (1991). Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας: Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα.
- Νικολαΐδου, Σ. (1993). Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Onassis Κοινοφελές Ίδρυμα (<http://www.rethinkathens.org/gre/home>).
- Pinol, J.-L. (1991/2000). Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα, Μπουρνόβα, Ε. (επιμ.), μτφρ. Δουράμπεη, Ι. & Κάννερ, Ε., Πλέθρον, Αθήνα.
- Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος/ΤΕΕ. Ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας και ανάπτυξη του ιστορικού της κέντρου (http://www.culture2000.tee.gr/ATHENS/GREEK/BUILDINGS/BUILD_TEXTS/B180_t.html).
- Τσαούσης, Γ.Δ. (1979). Στοιχεία κοινωνιολογίας, Gutenberg, Αθήνα.
- Τσουκαλάς, Κ. (1992). Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα, 1830-1922, 6η έκδ., Θεμέλιο, Αθήνα.